GDAŃSKIE MINIATURY

Szlakiem kościołów, szpitali i przytułków dawnego Gdańska

KOŚCIOŁY I SZPITALE BISKUPIEJ GÓRKI I ZAROŚLAKA

1 Zbór Menonicki

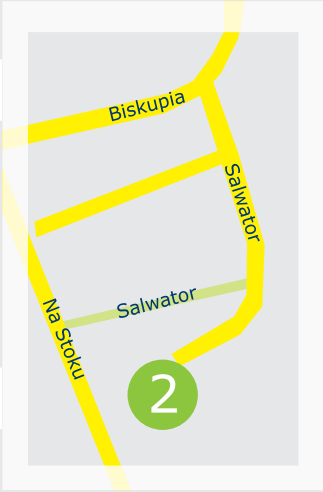

2 Nieistniejący Cmentarz Zbawiciela

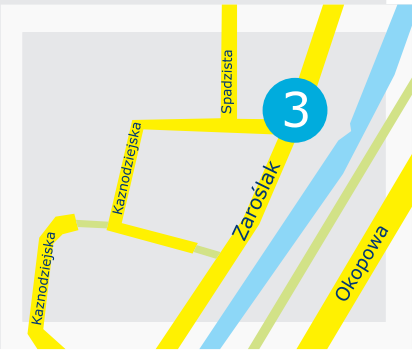

3 Wieża dawnego kościoła Zbawiciela

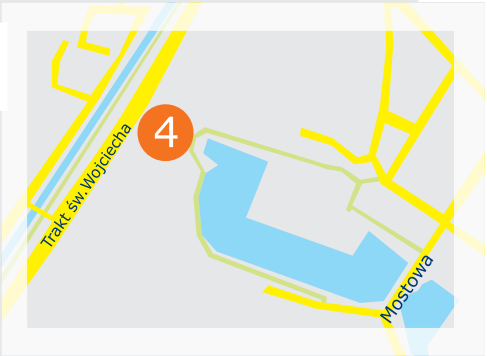

4 Nieistniejący szpital św. Gertrudy

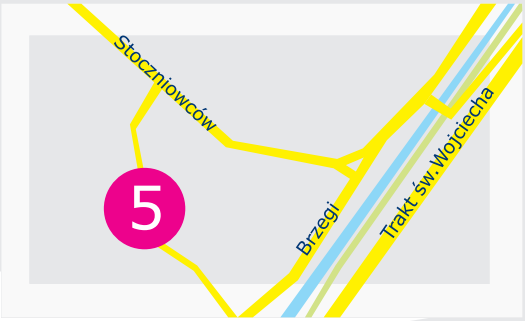

5 Cmentarz żydowski

Owocnych poszukiwań życzą:

instytut kultury miejskiej · GDAŃSK morze możliwości · iBedeker

z partnerami: teatr Wybrzeże · MINIATURA · OPERA BAŁTYCKA · Fundacja Współnota Gdańska · Łaźnia · TPG · HELIOS · Muzeum Narodowe w Gdańsku

patroni medialni: HIST MAG · HISTORIA.ORG.PL · Radio Gdańsk · miasto DZIECI.pl · Together

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

GDAŃSKIE MINIATURY

Szlakiem kościołów, szpitali i przytułków dawnego Gdańska

KOŚCIOŁY I SZPITALE BISKUPIEJ GÓRKI I ZAROŚLAKA

1 W jakie dni tygodnia odbywają się nabożeństwa w kościele zielonoświątkowców u podnóża Biskupiej Górki?

- poniedziałki, środy, piątki
- niedziele, środy, piątki
- środy, piątki, soboty

2 Odczytaj rok urodzenia Jakuba Kabruna z tablicy na płocie w miejscu dawnego cmentarza:

- 1814
- 1759
- 1795

3 Odszukaj podłużny kamień za wieżą dawnego kościoła na Zaroślaku. Spróbuj odczytać umieszczoną do góry nogami cyfrę:

- 1
- 5
- 8

4 Główna rzeka płynąca przez Gdańsk oraz jej opływ, który otacza bastiony i miejsce, gdzie znajdował się dawniej szpital św. Gertrudy, to:

- Motława
- Radunia
- Wisła

5 Płyty nagrobne, w tym macewy, często wykonywano z płyt pochodzących np. z rozbieranych masowo w XIX wieku przedproży. Na cmentarzu na Chełmie znajduje się macewa, na której odwrocie zachowała się ciekawa płaskorzeźba, zdobiąca przedproże jednej z gdańskich kamienic. Co przedstawia?

- Neptuna
- Girlandę z kwiatów i owoców
- Konia

Owocnych poszukiwań życzą:

instytut kultury miejskiej, GDAŃSK morze możliwości, iBedeker

z partnerami: teatr Wybrzeże, MINIATURA, OPERA BAŁTYCKA, Fundacja Wspólnota Gdańska, ŁAZNIA, TPG, HELIOS, Muzeum Narodowe w Gdańsku

patroni medialni: HIST MAG, HISTORIA.ORG.PL, Radio Gdańsk, miasto DZIECI.pl, Together

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

KOŚCIOŁY I SZPITALE BISKUPIEJ GÓRKI I ZAROŚLAKA

Biskupia Górka, którą odwiedzamy w kolejnej części Miniatur, opowiadającej o gdańskich świątyniach, szpitalach i cmentarzach, usytuowana jest w samym centrum miasta. Mimo to pozostaje miejscem zapomnianym, w którym czas jakby się zatrzymał. Biskupia Górka jest zupełnie wyjątkowa, ponieważ zachowała się tu autentyczna przedwojenna zabudowa, z wąskimi klatkami schodowymi, brukowanymi uliczkami i starymi kamieniczkami z przełomu XIX i XX wieku.

Podczas wycieczki dowiecie się, kim są menonici i dlaczego ich świątynia znajdowała się właśnie w tym miejscu. Opowiemy także o kilku obiektach, które już nie istnieją: starym cmentarzu, na którym chowani byli znani gdańszczanie i gdańszczanki, o zburzonym szpitalu św. Gertrudy oraz nieodbudowanym kościele na Zaroślaku. Na koniec zabierzemy Was do starego cmentarza na Żydowskiej Górce, który wyróżnia się spośród innych gdańskich nekropolii. Dlaczego? Czytajcie uważnie.

Zbór menonicki (zbór Kościoła zielonoświątkowego), ul. Menonitów 2

Wycieczkę rozpoczynamy na krótkiej uliczce Menonitów. Jej nazwa przypomina, kto mieszkał w tym miejscu prawie 200 lat temu.

W szesnastowiecznej Europie, ogarniętej konfliktami religijnymi, głównymi reformatorami Kościoła byli Marcin Luter, Jan Kalwin i Ulrich Zwingli. Pragnęli oni zmian i sami stali się założycielami wyznań takich, jak luteranizm i kalwinizm, o których wspominaliśmy w trakcie poprzednich wędrówek. W tym okresie powstał również **anabaptyzm**, który może być dla Was nowym pojęciem. Anabaptyści uważali, że Kościół powinien skupiać ludzi świadomie wierzących (a nie tych, którzy z przyzwyczajenia lub obawy deklarują swoją przynależność do niego). Postanowili więc chrzcić dorosłych, a nie dzieci. Dążyli do całkowitego przestrzegania ustalonych zasad. Często wyrzucani byli z grupy ci wierni, którzy złamali choćby najdrobniejszy nakaz.

O rozsądek w tej sprawie apelował **Menno Simmons**, który zapoczątkował w Holandii **ruch menonitów**. Menonici mieli kierować się skromnością. Używali prostych narzędzi, wyzbywali

się zbędnych sprzętów, bogactwa, strojnych ubrań (nie stosowali nawet guzików, które w tamtym czasie były uznawane za ozdobę), unikali zabaw, używek… Wolni byli od służby wojskowej (ich wiara zakazywała także posiadania broni). Prześladowania ze strony członków innych grup religijnych zmusiły część menonitów do opuszczenia Holandii i szukania nowego miejsca zamieszkania. Tak dotarli nad Wisłę. W samym Gdańsku wyznawcy innych religii niż oficjalnie uznawana nie mogli osiedlać się na terenie miasta. Wybierali więc tereny przedmieść. Jednak i to nie było na rękę mieszkańcom i mieszkankom Gdańska, którzy upatrywali w pracowitych menonitach konkurencję.

Przybysze z różnych stron Holandii utworzyli dwie gminy, flamandzką i fryzyjską. W jedną wspólną gminę wyznaniową połączyli się na początku XIX wieku. W latach 1818–1819 postawili świątynię. Jest to jedyny kościół w mieście zbudowany w panującym wówczas stylu **klasycystycznym** (wzorującym się na budowlach starożytnego Rzymu i Grecji). Cały obiekt wsparty jest na czterech modrzewiowych kolumnach (modrzew to rodzaj drzew), które zostały umieszczone wewnątrz budowli. Oznacza to, że nawet gdyby rozebrano ściany, konstrukcja dachu pozostałaby nienaruszona.

Przejdźmy teraz przez bramę na dziedziniec. Niska przybudówka, na dłuższej ścianie budynku, to dawne główne wejście do kościoła. W kolejnych latach powstał przy kościele piętrowy, murowany budynek **plebanii**. Zwykle na plebanii mieszkają księża, ale w tym wypadku było inaczej. W budynku znajdowały się pomieszczenia dla zarządu gminy. Dzisiaj mieści się w nim przedszkole. Murowana kamieniczka, wzniesiona w 1901 roku, pełniła funkcję domu opieki. Cały układ budynków przetrwał zniszczenie Gdańska w 1945 roku.

Opuszczoną i popadającą w ruinę świątynię przekazano w latach 50. ubiegłego wieku Zjednoczonemu Kościołowi Ewangelicznemu (związek ten skupiał religie protestanckie). Po jego rozwiązaniu w 1988 roku obiekt przeszedł na własność **Kościoła zielonoświątkowego**. Obecni właściciele również kierują się prostotą. Wewnątrz brak jakichkolwiek zdobień, obrazów, rzeźb, kapliczek. Jedynie na suficie wymalowano przedstawienia czterech **ewangelistów** (autorów ewangelii). W środku znajdziemy też dużo sprzętu muzycznego, ponieważ zielonoświątkowcy czczą Boga śpiewem i tańcem. Do parafii należy około trzystu dorosłych i setka dzieci.

Nieistniejący Cmentarz Zbawiciela, ul. Na Stoku 43

Aby obejrzeć miejsce, w którym znajdowała się kiedyś jedna z gdańskich nekropolii, należy dojść do Kanału Raduni, po czym wspiąć się po schodkach na polanę. Po dawnym cmentarzu, uznawanym w XIX wieku za najpiękniejszy tego typu obiekt w Gdańsku, pozostał tylko rząd starych drzew. Aleja lipowa biegnie za ogrodzeniem Szkoły Podstawowej nr 21, wybudowanej w tym miejscu w latach 60. ubiegłego stulecia. W XVII wieku teren ten należał do kościoła Zbawiciela, który znajdował się na pobliskim Zaroślaku. W kolejnym stuleciu część cmentarza została udostępniona także parafii św. Jana. Stąd nekropolia nosiła nazwę Sankt Salvator (Zbawiciel) czy St. Johannis Kirchhof. Najbogatszych zmarłych chowano w okazałych grobowcach. Jeden z nich, znany tylko ze zdjęcia, miał kształt piramidy. Spoczęli tutaj znani gdańszczanie i gdańszczanki: **Jakub Kabrun** – kolekcjoner, fundator Teatru Miejskiego (na jego miejscu stoi Teatr Wybrzeże), **Krzysztof Celestyn Mrongowiusz** – polski kaznodzieja (głosił kazania w kaplicy św. Anny, widocznej po drugiej stronie ulicy), **Wilhelm Stryowski** – malarz, muzealnik, wraz z żoną **Clarą Baedeker** – lekarką i reformatorką stroju kobiecego. Grzebano mieszkańców Gdańska, a także osoby pochodzenia angielskiego, szkockiego czy holenderskiego, które przybywały do miasta głównie w interesach. Pochówków w tym miejscu zaprzestano w 1946 roku. Później cmentarz był stopniowo niszczony, gdy po II wojnie światowej, a szczególnie w latach 60. ubiegłego stulecia, zaczęto usuwać ślady niemieckości miasta, w tym nagrobki z napisami w tym języku.

W 2012 roku w ramach organizowanego przez Instytut Kultury Miejskiej festiwalu Streetwaves na płocie umieszczono tabliczkę z nazwiskiem Jakuba Kabruna, która ma przypominać o dawnej nekropolii.

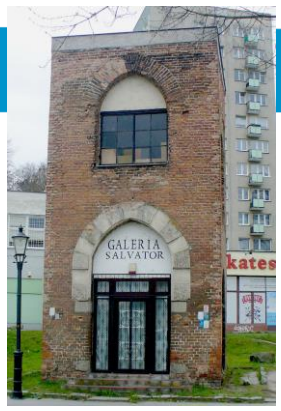

Wieża dawnego kościoła Zbawiciela, ul. Zaroślak 18

Centrum starej dzielnicy Zaroślak wyznaczał kiedyś kościół Zbawiciela wraz z zegarem na wieży. Niestety, świątynia spłonęła w czasie II wojny światowej i jest jedną z kilku na terenie Gdańska, której nie odbudowano.

Zaroślak znajdował się do 1807 roku poza granicami Gdańska. W czasie ataku wrogich wojsk na miasto władze kazały burzyć całe przedmieścia, które mogłyby się stać schronieniem dla nieprzyjaciela. Wszystkie domy mieszkalne i obiekty publiczne miały konstrukcję **szkieletową** (drewnianą, wypełnioną gliną lub cegłą), którą można było szybko i łatwo rozebrać. Burzliwe dzieje Zaroślaka sprawiły, że wiele razy taki właśnie los spotkał kościół Zbawiciela. Jednakże ze względu na położenie dzielnicy przy głównej drodze prowadzącej do miasta (to ten trakt, którym przyszliście) za każdym razem podejmowano odbudowę kościoła.

Pierwszy dom modlitwy wzniesiono w latach 1633–1635. Zburzony został zaledwie dwadzieścia lat później, gdy przygotowywano się do wojny ze Szwedami. Część jego wyposażenia postanowiono wykorzystać – **ambonę** (kazalnicę) przeniesiono do kościoła na Oruni, a chrzcielnicę do Pruszcza Gdańskiego.

W latach 1695–1697 budowniczy miejski, Bartłomiej Ranisch, wzniósł nowy kościół. Znacie już jego nazwisko z realizacji Kaplicy Królewskiej oraz kościoła Bożego Ciała. Nowy obiekt nie był duży: miał 42 metry długości i 13 metrów szerokości. Składał się z jednego dużego pomieszczenia – nawy. Do dzisiaj zachował się fragment wieży kościelnej, który jest jedyną pamiątką po świątyni.

Kościół był niszczony także podczas oblężenia miasta w latach 1734, 1807 i 1813. Podobno przechowywano w nim proch strzelniczy. Wnętrze było urządzone dość skromnie. Znajdował się tu obraz *Jezus błogosławi dzieci*, namalowany przez wspomnianego Wilhelma Stryowskiego (który mieszkał na Zaroślaku), była też kazalnica oraz organy, wykonane przez znanego gdańskiego organmistrza Andreasa Hildebrandta (instrumentami jego produkcji szczyciły się także inne świątynie w mieście).

Nieistniejący szpital św. Gertrudy, pomiędzy Traktem św. Wojciecha a ul. Mostową

Po drugiej stronie dzisiejszego Traktu św. Wojciecha, tuż przy pierwszym z bastionów (wałów – częściowo zachowanych do dzisiaj – które służyły do celów obronnych) znajdował się do 1945 roku **szpital św. Gertrudy**. Właściwie pełnił on funkcję **przytułku**, przyjmowano tu bowiem – jak podaje

Encyklopedia Gdańska – „ubogich zdrowych starców". Zamieszkać w nim mogły osoby powyżej 50. roku życia obojga płci i wyznania chrześcijańskiego.

Placówka swój początek wzięła od kościółka pod tym samym wezwaniem (z tą samą patronką). Przed 1415 rokiem założono w Gdańsku **gildię** (stowarzyszenie) św. Gertrudy, która miała zapewnić pochówek ludziom zmarłym w trakcie podróży. Powstał więc cmentarz z kaplicą, która była powiększana i ostatecznie stała się kościołem. Dobudowano także szpital. Kompleks budynków znajdował się w pobliżu Bramy Wyżynnej. Właśnie budowa bramy (a także pozostałych wałów) w XVI wieku wymusiła przeniesienie budynków w inne miejsce. W nowej lokalizacji postawiono szpital oraz niewielką kaplicę. Przez krótki czas udzielano w niej chrztów i spełniano ostatnią posługę, ale wkrótce funkcje te przejął pobliski kościół Zbawiciela, a kaplicę rozebrano, pozostawiając sam przytułek.

Cmentarz żydowski, ul. Cmentarna 1

Jak wiecie z grudniowej edycji Miniatur, żydzi, tak jak menonici, nie mogli osiedlać się na terenie miasta. Od XV wieku zamieszkiwali więc podgdańskie osady, które stanowią obecnie dzielnice naszego miasta: Wrzeszcz, Chełm, Stare Szkoty, Winnicę (obszar pomiędzy Starymi Szkotami a Zaroślakiem). Żydzi są wyznawcami judaizmu i oprócz własnych świątyń mają też osobne cmentarze, zwane **kirkutami**. Najstarszy kirkut, który jest w ogóle najstarszym cmentarzem w Gdańsku, znajduje się na Chełmie.

Pierwsza pisemna wzmianka potwierdzająca jego istnienie pochodzi z 1694 roku, ale prawdopodobnie został założony znacznie wcześniej. Cmentarz ulokowano na szczycie stromego, wysokiego wzgórza, nazywanego odtąd Żydowską Górką, a drogę do niego określano mianem „żydowskiej ścieżki". W wieku XVIII kirkut powiększono o obszar znajdujący się u podnóża górki. Podczas wojen napoleońskich, w 1807 roku, został on całkowicie zniszczony, wkrótce jednak go odnowiono i ponownie powiększono. Z tego okresu pochodzą najstarsze zachowane nagrobki w formie **macew,** czyli płyt wbitych pionowo w ziemię. Opiekę nad założeniem sprawowało Bractwo Pogrzebowe – **Chewra Kadisza**, które zajmowało się także samymi pochówkami. W 1860 roku spoczął tu **Israel Ben Gedalj Lipschutz**, rabin gmin Stare Szkoty i Winnica. Lipschutz był słynnym **talmudystą**, czyli znawcą

prawa żydowskiego (przepisy tego prawa zostały zawarte w księdze zwanej Talmudem). Jego grób otaczano czcią i często odwiedzano. W 1884 roku wybudowano u stóp wzgórza, przy ulicy Cmentarnej, dom przedpogrzebowy. Został on rozebrany w 1911 roku, a zamiast niego stanął nowy – tym razem od strony pobliskiej ulicy Stoczniowców – oparty na projekcie znanego gdańskiego i sopockiego architekta **Adolfa Bielefelda.** Drewniany budynek miał, podobnie jak Wielka Synagoga, kopułę, obok zaś znajdował się domek ogrodnika-dozorcy. W 1939 roku zarząd gdańskiej gminy żydowskiej został zmuszony do sprzedania miastu cmentarza, udało się jednak wynegocjować zgodę na dziesięcioletni okres, w którym mogły się tu jeszcze odbywać pochówki. Pieniądze uzyskane ze sprzedaży pozwoliły na wyjazd rodzin żydowskich z nieprzyjaznego dla nich w tym czasie miasta.

Cmentarz oficjalnie zamknięto w 1956 roku i od tej pory był on niszczony – macewy przewracano, a te najcenniejsze, wykonane z granitu i marmuru, zostały ukradzione. Dewastacja tego unikatowego obiektu osiągnęła największe nasilenie w latach 70. ubiegłego wieku. Wtedy to za pomocą spycharek wyrównano teren poniżej górki, rujnując znajdujące się tu groby. Aby uchronić obiekt przed całkowitą zagładą, wpisano go w 1984 roku do rejestru zabytków. Doliczono się wtedy około 240 macew, zlokalizowanych głównie w najstarszej, najwyżej położonej części cmentarza. W części dolnej zachował się dodatkowo jeden bardzo zniszczony **ohel**, czyli okazały grobowiec, przypominający kapliczkę. Różnica poziomów pomiędzy dolną a górną częścią cmentarza wynosi aż trzydzieści metrów. Cmentarz przekazano w 1997 roku gdańskiej gminie żydowskiej i od tego czasu trwają tu prace porządkowe. Teren został ogrodzony, a w 2008 roku zachowane macewy ustawiono ponownie pionowo, kierując je na wschód – czyli w stronę Jerozolimy, świętego miasta żydów.

Czy wiesz, że:

➢Gdańsk słynie z dwóch napojów alkoholowych – wódki **Goldwasser** oraz trunku **Machandel**. Produkcją pierwszego, w którym pływają drobinki czystego złota, zajął się menonita Ambroży Vermoellen. Machandel, w którym moczy się śliwkę, wytwarzała menonicka rodzina Stobbe w Nowym Dworze Gdańskim. Trunki produkowane były na sprzedaż, gdyż menonici nie mogli spożywać alkoholu.

➢ Menonitą był **Adam Wybe** (lub Wybe Adams), twórca pierwszej na świecie kolejki linowej, która znajdowała się właśnie w Gdańsku. Holender stworzył mechanizm, którym transportował ziemię z Biskupiej Górki do budowy nowych wałów obronnych.

➢ W Gdańsku znajduje się jeszcze jeden cmentarz żydowski, który służył żydom mieszkającym we Wrzeszczu. Jest znacznie bardziej zniszczony od cmentarza na Chełmie. Nie zachowała się tam w całości żadna macewa, widoczne są tylko resztki oheli oraz schody. Cmentarz mieści się na zboczu stromego wzgórza pomiędzy ulicą Traugutta a Jaśkową Doliną.

➢ W 1933 roku, w okresie, kiedy Gdańsk był Wolnym Miastem (1920–1939), wybory wygrała partia nazistowska. Jej liderem był Adolf Hitler. Członkowie ugrupowania zupełnie jawnie i oficjalnie okazywali niechęć mniejszości żydowskiej, chcąc pozbawić ją praw i majątków. Żydzi zaczęli opuszczać nasze miasto, w którym do władzy doszli naziści. Ci, którzy nie wyjechali, w okresie II wojny światowej (1939–1945) zostali w większości zamordowani.

➢ Rejestr zabytków to spis obiektów, które polskie służby konserwatorskie (czyli osoby zajmujące się naprawą i konserwacją zabytków) uznały za wyjątkowo cenne. Obiekty wpisane do rejestru są szczególnie chronione prawem – nie można ich niszczyć ani przebudowywać.

➢ Zapraszamy Was w okresie letnim do zwiedzania Biskupiej Górki z Lokalnymi Przewodnikami i Przewodniczkami. Bezpłatne spacery organizuje Instytut Kultury Miejskiej. Więcej informacji i zapisy na stronie: www.ikm.gda.pl/dzialanie/z-mieszkancami/przewodnicy

Autorzy: Ryszard Kopittke, Klaudiusz Grabowski

Redakcja, korekta: Anna Mackiewicz

Opracowanie graficzne: Agata Graban

Pomysłodawczyni projektu: Małgorzata Kmicińska

Koncepcja cyklu: Dominika Ikonnikow, Ryszard Kopittke, Klaudiusz Grabowski

Koordynacja projektu: Anna Urbańczyk

Bibliografia:

Almanach żydowski, red. B. Szwarcman-Czarnota, Warszawa 2007.

Berendt, G., *Żydzi na terenie Wolnego Miasta Gdańska*, Gdańsk 1997.

Domańska, H., *Kadisz gdańskich kamieni*, Warszawa 1994.

Romańska, H., *Żydzi znad Gdańskiej Zatoki*, Warszawa 1997.

Echt, S., *Dzieje Żydów gdańskich*, Gdańsk 2012.

Encyklopedia Gdańska, praca zbiorowa, Gdańsk 2012.

Staręga, M., *Zespół zabudowań pomennonickich w Gdańsku (ul. Menonitów 2). Monografia*, praca licencjacka, 2009.

Szarszewski, A., Zagierski, M., *Powstanie szpitali gdańskich a szpitalnictwo europejskie w średniowieczu*, Via Medica, 2010.

http://rekolekcje.blox.pl/2012/06/Kim-sa-mennonici.html [dostęp 18.03.2015].

Publikacja udostępniana jest na licencji Creative Commons: Uznanie Autorstwa, Na Tych Samych Warunkach 3.0 Polska.

Zezwala się na dowolne wykorzystanie treści pod warunkiem wskazania autorów/ek, Ryszard Kopittke, Klaudiusz Grabowski, Instytut Kultury Miejskiej, jako autorów/ek oraz zachowania niniejszej informacji licencyjnej tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

Tekst licencji dostępny jest na stronie

http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/pl/